

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

КОЗУБЕНКО Леонід Миколайович

**ФОРМУВАННЯ ГУМАНІСТИЧНИХ ПОНЯТЬ У СТАРШОКЛАСНИКІВ
ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

13.00.02 - Методика викладання (української літератури)

А в т о р е ф е р а т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ - 1995

42
Дисертація є рукописом

ЛНБ України ім. В. Стефаника

Робота виконана в Українському
університеті ім. М. П. Драгоманова

00761206 (M)

- Науковий керівник - доктор педагогічних наук, професор
ПАСТІЧНИК Євген Андрійович
- Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор
ДЕРКАЧ Борис Андрійович
- кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
ШЕВЧЕНКО Зоя Олександрівна
- Провідна установа - Черкаський державний педагогічний
інститут

Захист дисертації відбудеться " 18 " НОВТНЯ 1995 р.
о 15 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
К 01.32.01 в Інституті педагогіки АПН України (252001, м. Київ,
вул. Трьохсвятительська, 8, зал засідань).

Із дисертацією можна ознайомитися в науковій частині
інституту.

Автореферат розіслано " 15 " ВЕРЕСНЯ 1995 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. В. Бондаренко

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Глибокі зміни в галузі ідеології, культури, переосмислення ролі релігії в сучасному житті суспільства, активізація духовного потенціалу народу вимагають внесення суттєвих коректив у навчання і виховання підростаючого покоління.

Провідна роль у формуванні особистості належить загальноосвітній школі, в концепції якої визначальними є принципи гуманізму, демократії, пріоритету загальнолюдських цінностей. Важливою частиною цього процесу є гуманізація людських потреб, формування світоглядних основ особистості засобами художньої літератури.

Зростання ролі літератури у формуванні гуманістичних цінностей школярів визначається тим, що в художніх творах порушуються проблеми соціальні, етичні, сенсу людського існування, місця людини в суспільно-історичному процесі. Твори мистецтва мають реальні можливості глибокого впливу на інтелект і емоційну сферу людей. Саме література сприяє вихованню в учнів складних соціальних почуттів, від чого залежить гуманістична спрямованість особистості, для якої реальне буття в її кращих проявах ставало б вищою людською цінністю і потребою.

У процесі сприйняття художнього твору засвоюються гуманістичні поняття, детерміновані об'єктивним його змістом й особистим досвідом читача. Хоча в одні й ті ж поняття різні люди вкладають не один і той же зміст, усі ці поняття мають багато спільного: гуманістичне - "те, що виражає інтереси всього людства", "те, що поділяють люди однієї епохи". Під пріоритетними гуманістичними цінностями розуміють самоцінність людини і людського життя, любов, сім'ю, дітей, щастя, волю, рівність, справедливість, мир. У цивілізованому суспільстві такі якості особистості, як гуманність, співчуття, милосердя, безкорисливість, доброта, миролюбність, взаємодопомога, власна гідність також вважаються загальнолюдськими гуманістичними цінностями.

Проблема формування у старшокласників гуманістичних понять засобами української літератури є актуальною і разом з тим однією з найменш досліджених.

Окремі моральні й етичні аспекти взаємовідносин суспільства, людини, моралі розглядаються в філософсько-етичній (С.Ф.Анісімов, М.Я.Михайлюк), мистецтвознавчій (О.О.Кривцун), педагогічній літературі (Л.І.Гришина, І.С.Мар'єнко, Н.Я.Мещерякова).

Наукові дослідження показують взаємозв'язок моральності і духовності (С.К.Бистрицький, В.П.Іванов, В.П.Козловський); закономірності духовного розвитку молоді з врахуванням особливостей демократизації суспільства (Л.А.Аза, Н.А.Бегека, В.І.Казачков, М.Я.Михайлюк); особливості функціонування духовного світу особистості (С.В.Куревіна, Л.М.Половинкіна, В.В.Рубцов); специфіку формування духовних цінностей. Вивчення цієї літератури дозволяє виявити шляхи формування гуманістичних понять і на цій основі визначити форми духовно-практичної діяльності учнів.

У процесі обґрунтування шляхів підвищення ефективності формування гуманістичної спрямованості художньої літератури вивчено наукові праці, в яких розглядаються методологічні і теоретичні питання становлення особистості, загальні проблеми виховання школярів (Ю.К.Бабанський, І.С.Мар'єнко, Е.І.Монозон); соціально-психологічні питання формування особистості (Л.І.Божович, В.А.Крутецький, І.С.Кон).

Педагогічний підхід до проблеми передбачає зосередження уваги на теоретичних основах гуманістичних понять і розкриття їх суті з метою вияснення системи компонентів, на які можна було б спиратися, формуючи і розвиваючи в учнів уміння сприймати художні твори. Складність усвідомлення гуманістичних понять полягає в тому, що цей процес синтетичний: гуманістичні поняття є результатом духовного розвитку людини; їх формування залежить від багатьох обставин.

Аналіз шкільної практики показує невідповідність між сучасни-

ми вимогами формування гуманістичних понять старшокласників і його реальним станом. Недооцінка літератури як предмета виховання почуттів призводить до того, що учні часом засвоюють лише сюжетну основу твору, не досягаючи глибини того синтезу думок і почуттів, які виражає автор.

Актуальність і недостатня розробленість проблеми зумовили вибір теми дослідження.

Об'єкт дослідження - процес вивчення української літератури в школах України.

Предмет дослідження - педагогічні закономірності і шляхи формування у старшокласників гуманістичних понять на уроках української літератури в школі.

Мета дослідження полягає у визначенні, теоретичному обґрунтуванні і експериментальній апробації педагогічних умов, що сприяють ефективності усвідомлення старшокласниками гуманістичної спрямованості творів українських письменників.

Згідно з висунутою гіпотезою формування у старшокласників гуманістичних понять засобами української літератури здійснюється успішно, якщо:

- моделюються навчальні ситуації, що сприяють активізації ціннісних орієнтацій школярів;
- широко залучається матеріал не лише об'єктивно, але й суб'єктивно значущий для учнів;
- практикуються різні форми презентації знань;
- створюються умови для широкого залучення учнів у навчальний процес, коли учні можуть виявити себе і свої можливості як суб'єкти дії;
- забезпечується високий емоційний фон уроків літератури.

Відповідно до мети і гіпотези дослідження були поставлені такі завдання:

- показати стан дослідження проблеми гуманізму в науковій та

психолого-педагогічній літературі;

- проаналізувати особливості розвитку гуманістичних ідей у творчості українських письменників;
- визначити зміст гуманістичних понять, які повинні бути сформовані на матеріалі української літератури;
- визначити оптимальні умови, що забезпечують високу педагогічну результативність роботи;
- експериментально перевірити в умовах шкільної практики шляхи цілеспрямованого формування у старшокласників гуманістичних понять засобами української літератури;
- розробити методичні рекомендації щодо посилення гуманістичної спрямованості уроків літератури в школі.

Теоретичною основою дослідження є праці вітчизняних та зарубіжних учених з проблем гуманістичного і морального розвитку особистості, формування її світогляду та національної самосвідомості.

Для реалізації поставлених завдань використовувались такі методи дослідження:

- 1) теоретичні (аналіз психолого-педагогічної, філософської та методичної літератури з теми дослідження, теоретичне узагальнення педагогічного досвіду, аналіз навчальних програм, шкільних підручників з літератури);
- 2) емпіричні (констатуючий зріз, анкетування, спостереження за педагогічним процесом, аналіз письмових робіт учнів, вивчення шкільної документації, формуючий експеримент).

Наукова новизна дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та практичній реалізації шляхів формування в учнів гуманістичних понять засобами української літератури на основі забезпечення емоційного сприйняття художнього твору, глибокого осмислення закладених у ньому ідей шляхом виконання пізнавально-виховних завдань, спрямованих на формування в учнів відповідних умінь та навичок.

Теоретичне значення роботи - в розкритті специфіки і закономірностей процесу усвідомлення старшокласниками гуманістичної спрямованості літератури та в науковому обґрунтуванні необхідного для його успішного розвитку організаційно-методичного забезпечення.

Практичне значення дослідження визначається його спрямованістю на підвищення ефективності навчання і вдосконалення системи літературної освіти в школах України. Запропонована система уроків і розроблені методичні рекомендації сприятимуть посиленню гуманістичної спрямованості у викладанні української літератури в школі.

Вірогідність результатів дослідження забезпечується методологічною й теоретичною обґрунтованістю його вихідних даних, аналізом результатів, одержаних при використанні комплексу методів теоретичного та експериментального наукового пошуку, що взаємно доповнюють один одного.

Апробація та впровадження результатів дослідження здійснювалися у процесі педагогічної діяльності автора-учителя Циблівської середньої школи Переяслав-Хмельницького району Київської області.

Основні положення дисертації і результати дослідження доповідалися на звітних інститутських (Переяслав-Хмельницький, 1993-1994 рр.), республіканських наукових конференціях, засіданнях лабораторії вивчення української і російської літератур Інституту педагогіки АПН України, використовувалися в лекціях для студентів Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту ім. Г. С. Сковороди, а також на методоб'єднаннях учителів м. Переяслава-Хмельницького та Київської області. Для проведення експериментальної роботи було обрано середні школи NN1,2,5 м. Переяслава-Хмельницького, NN115, 191 м. Києва, а також Циблівську, Хоцьківську середні школи Переяслав-Хмельницького району Київської області, Чигиринську середню школу N1 Черкаської області.

На захист виносяться:

1. Загальна науково-педагогічна і науково-методична концепція формування у старшокласників гуманістичних понять засобами української літератури та шляхи її реалізації.

2. Експериментальна система уроків.

СТРУКТУРА І ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Дисертація складається із вступу, двох розділів, висновків та списку основної використаної літератури.

У вступі обгрунтовано актуальність проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження, сформульовано гіпотезу, з'ясовано наукову новизну, теоретичне і практичне значення одержаних результатів.

У першому розділі - "Наукові основи формування у старшокласників гуманістичних понять засобами української літератури" - розкриваються педагогічні аспекти глибокого усвідомлення учнями гуманістичної суті творів українських письменників. У дисертації наголошується, що гострота і злободенність проблеми гуманізації людини зумовлюється діалектикою особистого й суспільного, які на новому етапі історичного розвитку виявляються в нових конкретних формах прояву взаємодії між суспільством і індивідом. Особа і суспільство, індивід і історія в ідейно-естетичному осмисленні й пізнанні займають найвагоміше місце в історії літератури і є визначальними при оцінці творчості митця. Художня творчість є однією з форм суспільної діяльності, одним з найефективніших засобів впливу на людину і суспільство.

Письменник, створюючи художній характер, підпорядковує систему художнього твору, його композицію своєму задуму, щоб змалювати ті чи інші сторони дійсності, людські вчинки і стосунки між людь-

ми. Художній характер синтезує як визначальні сторони способу життя, так і переживання, настрої і оцінки самого художника, який таким чином стає своєрідною частиною художнього змісту твору і його форми. Без цього особистісного начала в художньому творі, без його об'єктивізації в художніх образах емоційно-виховний вплив твору на формування світогляду людей був би неефективним.

Література і мистецтво кожної епохи акумулювали в гуманістичній концепції людини ті характерні особливості соціальної, духовної і моральної змістовності людського буття, які виражали соціально-історичну суть часу.

Головне завдання вчителя при вивченні української давньої літератури - представити учням літературу цієї епохи як багатющу скарбницю духовної культури нашого народу, показати її місце в загальноєвропейському, світовому і загальнолюдському контексті. Поряд з визначенням тем, ідей, характеристикою образів, аналізом літературного процесу, необхідно особливий акцент зробити на усвідомленні старшокласниками гуманістичної спрямованості літературних пам'яток XI-XVIII століть.

Ідеї добра, милосердя, справедливості, людяності властиві літературі ще часів Київської Русі. Вони є домінуючими і в перекладній літературі (насамперед візантійській), і в оригінальній, представленій такими визначними пам'ятками давньої літератури, як "Слово о полку Ігоревім", "Повість минулих літ" Нестора-літописця, "Слово" К. Туровського, "Слово про закон і благодать Іларіона", "Повчання дітям" В. Мономаха тощо.

Видатними літературними постатями епохи Ренесансу були С. Оріховський і П. Русин. Відродження стало винятково важливим етапом у розвитку гуманістичних тенденцій в українській літературі. Ним було закладено основу нового світогляду й моралі, нової науки, літератури й мистецтва, що й визначило головний напрям, переважаючий характер і нерідко навіть форми подальшого поступу.

У XVII столітті Україна вступила в своє літературне бароко.

Новим літературним напрямком було зруйновано антропоцентричний світ ренесансного гуманізму як замкнуту конструкцію, засновану на принципах розумності і гармонії. Світ перед людиною постав у нескінченній плинності часу й простору, в різких контрастах і глибоких суперечностях. На відміну від ренесансного гуманізму бароко формували новий гуманізм, реальніший, песимістичніший. Його основні риси відчутні в прозі І. Вишенського, М. Смотрицького, поезії Я. Барановича, І. Максимовича, Г. Сковороди, в драматургії Л. Горки, М. Козачинського, М. Довгалевського та інших.

Романтизм в українській літературі I половини XIX століття представлений такими славетними іменами, як Л. Боровиковський, А. Метлинський, Є. Гребінка, М. Костомаров, Т. Шевченко, О. Афанасьєв-Чужбинський, В. Забіла, М. Петренко, Я. Щоголів та ін. Проголосивши самоцінність індивіда, романтики зосередили увагу на його неповторному внутрішньому житті, що призвело до перевероту в дослідженні психології особистості. Романтичний гуманізм ґрунтувався на двох концепціях - свободи нації та свободи особистості. Романтики мали великий вплив на українське письменство XIX ст., більше того - їхній вплив особливо відчутний у сучасній поезії.

Перша половина XIX ст. - важливий етап становлення й формування нової української літератури. Більшість письменників у своїй творчості почали звертати увагу на морально-етичні ідеали особистості. Серед них провідне місце належить Т. Шевченку.

Визначальна риса Шевченкового гуманізму полягає в тому, що вирішення загальнонародних завдань поєднувалося в його творчості з трепетною увагою до кожної особистості, з пристрасним ствердженням її світової цінності і значущості. Отже, Т. Шевченко став виразником тих гуманістичних тенденцій, які найшли своє відображення в творчості найвизначніших митців слова першої половини XIX століття.

На відміну від літератури першої половини XIX століття, де людина зображувалася як типовий представник певного середовища,

письменники другої половини XIX ст. ставили за мету вивчення форм свідомості сучасника, шукали й знаходили реальний людський тип, що відповідав би тому чи іншому світогляду. Кінець XIX століття ознаменувався розквітом творчості І. Франка та Лесі Українки. В центр своєї творчості ці митці ставили ідеї гуманізму.

Отже, в українській літературі XIX століття в гуманістичній концепції особистості як системі ідейних, моральних і естетичних цінностей духовність - особлива світоглядна позиція, форма соціально-особистісної орієнтації у світі - виступає найбільш безпосереднім вираженням авторського естетичного ідеалу. До художніх відкриттів цієї літератури слід віднести перш за все дослідження ролі обставин у формуванні людини.

Перша половина XX століття висуває письменників, творчість яких знаменує новий етап у розвитку української літератури. Це - В. Винниченко, С. Васильченко, П. Тичина, М. Рильський, В. Чумак, В. Сосяра, Д. Яновський, О. Довженко, А. Головка, П. Панч, Г. Косинка, І. Микитенко, М. Хвильовий, Остап Вишня та багато інших.

Осмислення моральних підсумків недавньої громадянської війни, небувало кровопролитної й жорстокої з боку всіх супротивних сил, породжувало в тогочасній літературі різні й неоднозначні ідейні мотиви. Дехто з письменників був, свідомо чи несвідомо, примирений навіть із крайньою жорстокістю класових битв як з явищем неминучим і виправданим, мовляв, "далекою метою". По-своєму глибокою і вистражданою була поезія М. Рильського, П. Тичини, ряду інших поетів.

Після Т. Шевченка та І. Франка гуманістичний зміст літератури знаходить свій найвищий вияв у поетів "розстріляного Відродження". Серед поетів-гуманістів цієї доби чільне місце належить Є. Плужнику.

В українську літературу першої половини XX століття Є. Плужник увійшов передусім як співець того сповненого трагічних звучань гуманізму, який проповіді класової ненависті й братовбивчої безжальності протиставляв ідею абсолютної цінності людського життя.

виявляв протест проти жорстокості й безглузлого пролиття людської крові.

Початок шістдесятих років ознаменувався третьою (після Т. Шевченка) хвилею гуманізму в українській літературі. Інтенсивність внутрішнього життя літературних героїв 60-х років, їх громадська й моральна чутливість до складної неоднозначності гуманістичних духовно-моральних цінностей значною мірою визначили естетичні пошуки літератури наступних десятиліть.

Стрімкі зміни в сучасному житті не могли не відбитися на поглибленні морально-дослідницького, аналітичного аспекту зображення процесу гуманізації всієї літератури. В художніх творах загострюється питання про відповідальність особистості за долю планети. Проникаючи в глибини буття, письменники аналізували духовний стан людини, суспільства, розглядаючи всі ці сфери у єдності та взаємодії. Межі розуміння суті правдивого й прекрасного значно розширились, інтенсивність світовідчуття й мислення творця прогресу в русі до ідеалу посилилась, і це збагатило палітру барв української аналітичної, психологічної, філософської і поетичної прози, породило нові взірці письменницького самовираження. У творах українських прозаїків - "Берег любові" О. Гончара, "Біла тінь", "Рубіж" Ю. Мушкетика, "Розгін", "Левине серце" П. Загребельного, "Манускрипт з вулиці Руської" Р. Іванчука, "Кривняки" Б. Харчука й інших - художньо переконливо окреслюються риси національної своєрідності в нерозривній єдності з гуманістичним змістом життя, а також пошуки найпридатніших форм для втілення творчого задуму. В них простежується новий рівень мислення і світобачення, інтелектуалізм, народність і, в першу чергу, гуманізм героя. Після десятиліть духовного нігілізму значно зріс інтерес письменників до моральних витоків формування особистості, до понять "пам'ять", "історія", "совість", "доброта", "милюсердя", "людство", "людина".

На новий рівень осмислення драматичних суперечностей нашого

життя і нашої доби виводить українську літературу тема Чорнобиля. Поеми С. Йовенко "Вибух", Б. Олійника "Сім", І. Драча "Чорнобильська мадонна", Л. Томи "Атомна хата", повість Ю. Щербака "Чорнобиль", роман В. Яворівського "Марія з полином у кінці століття" пройняті усвідомленням необхідності для суспільства знати правду про самого себе і підпорядковувати всі ланки життя основоположним принципам людської моралі.

Ускладнення просторових і часових взаємозв'язків героя з соціально-історичним буттям, увага до складного процесу духовного розвитку людини, посилена роль пам'яті, спогаду, рівноправного з діями, з вчинком - характерні ознаки розвитку художнього мислення 70-90-х років. Сучасну літературу відзначає максимальне наближення її до людини (значення людського фактора), до художнього розкриття протиробства правди й неправди, добра і зла, честі й безчестя, милосердя й бездушності. Старшокласники повинні це зрозуміти й усвідомити той гуманістичний зміст, що несе в собі українська література, передаючи із покоління в покоління духовні надбання народу.

Для вивчення стану проблеми усвідомлення старшокласниками гуманістичної спрямованості української літератури у шести міських і трьох сільських середніх загальноосвітніх школах був проведений констатуючий зріз. Його мета:

- виявити позитивні сторони, недоліки і труднощі у формуванні в старшокласників гуманістичних понять;
- на основі наукових критеріїв визначити ступінь їх сформованості.

Для проведення експериментальної роботи були обрані школи, де працюють учителі різної кваліфікації, що дало можливість зробити достовірні висновки й узагальнення. Експериментом охоплювалися учні міських, сільських шкіл. Анкетування, яке проводилося серед учнів та вчителів, доповнювалося іншими методами дослідження. Ши-

роко використовувався метод спостережень за педагогічним процесом, бесіди з учнями і вчителями.

З метою виявлення стану формування гуманістичних понять проаналізовано 420 анкет учнів. Старшокласникам пропонувалося відповісти на такі запитання:

Як ви розумієте поняття "гуманізм"? Що означає бути гуманною людиною? Наведіть приклади гуманності літературних героїв.

Яку людину ми можемо назвати безкорисливою? Як ви розумієте поняття "безкорисливість"? У чому ця безкорисливість проявляється? (Пояснити на прикладах української літератури).

Яка різниця між поняттями "справедливість" і "чесність"? Кого із літературних героїв можна назвати справедливим і чесним?

Про яку людину ми можемо сказати, що в неї "благородна душа"? Що слід розуміти під благородством? (Пояснити на прикладах української літератури).

Як ви розумієте фразу "творити добро і зло"? Що несуть у собі ці поняття? Назвіть у творах українських письменників літературних героїв, які творили добро, а які несли в собі зло.

Чим відрізняються між собою поняття "великодушність" і "душевність"? Кого з персонажів української літератури ви можете назвати великодушним, а кого - душевним?

Ваше розуміння поняття "прекрасного" в нашому житті? Які риси характеру і вчинки літературних героїв у творах українських письменників ми можемо назвати прекрасними?

Що таке любов і кохання? Як ці поняття розкривають українські письменники в своїх літературних творах? (Навести приклади).

Яких людей ми можемо назвати милосердними? Що таке милосердя? Як це поняття знайшло відображення в українській літературі? (Наприклад, у творчості Т. Шевченка та інших письменників).

Що ви можете сказати про такі поняття, як "чуйність" і "порядність"? Назвіть твори українських письменників, де діють чуйні

і порядні герої? Охарактеризуйте їх.

На основі одержаних даних було складено таблицю N1.

Таблиця N1

Поняття	Кількість учнів, що виявили розуміння			
	Повне, правильне	Неповне, але правильне	Частково правильне	Неправильне
Гуманізм	70	85	120	145
Безкорисливість	92	78	190	60
Справедливість	153	150	87	30
Чесність	205	160	40	15
Благородство	80	134	102	104
Добро	217	108	85	10
Великодушність	77	101	122	120
Душевність	94	151	103	72
Прекрасне	118	203	90	9
Любов	271	102	45	2
Кохання	309	107	3	1
Милосердя	75	104	121	120
Чуйність	90	135	150	45
Порядність	84	117	112	107

Констатуючий зріз дав підставу стверджувати, що залежно від ступеня розуміння гуманістичних понять учнів можна поділити на чотири групи:

- I - учні з високим ступенем розуміння;
- II - учні з середнім ступенем розуміння;
- III - учні з низьким ступенем розуміння;
- IV - учні, які не дали відповідей на поставлені питання.

Перша група учнів виявляє не лише глибоке розуміння гуманістичних понять, але й безпосередньо виражає своє ставлення до них.

В анкетних даних другої групи констатуються гуманістичні поняття, але не завжди дається їм особистісна оцінка.

В анкетах третьої групи учнів наявне недостатнє розуміння гуманістичних понять як суспільних явищ.

У роботах четвертої групи учнів спостерігається майже повна відсутність розуміння гуманістичних понять. Ці учні не усвідомили самої їх суті.

Дані констатуючого зрізу показують, що учні достатньою мірою розуміють такі поняття, як "прекрасне", "справедливість", "душевність", "любов", "кохання", "чесність", "добро", "чуйність". Старшокласники вдало ілюструють ці поняття прикладами з творів українських письменників.

Такі поняття, як "гуманізм", "безкорисливість", "благородство", "великодушність", "порядність", "милосердя" учні розуміють і усвідомлюють ще недостатньою мірою. Формуванню цих понять потрібно приділити більше уваги при вивченні художніх творів на уроках української літератури в школі.

Таким чином, одержані на основі констатуючого зрізу дані свідчать про те, що старшокласники як сільських, так і міських шкіл виявляють значний інтерес до проблем гуманістичного характеру. Поряд із досягненнями у вирішенні проблем гуманістичного виховання на уроках української літератури в школі мають місце і типові недоліки, значні труднощі в роботі вчителів, і насамперед тому, що виникає суперечність між усвідомленням ними важливості цієї роботи і недостатнім науково-методичним забезпеченням її ефектив-

ності.

Другий розділ дисертації "Процес формування у старшокласників гуманістичних понять засобами української літератури" має суто експериментальний характер. Експериментальна робота планувалася з урахуванням результатів наукових досліджень з літературознавства, педагогіки, психології, методики викладання літератури, філософії та інших наук. При цьому враховувалися:

- завдання виховання учнів у національній школі;
- закономірності формування гуманістично-ціннісних орієнтацій;
- можливості усвідомлення старшокласниками гуманістичних понять на матеріалах творів українських письменників;
- характер завдань, які сприяють виробленню гуманістично-ціннісного ставлення до літератури;
- системність як єдність мети, змісту, принципів, організаційних форм, методів, засобів впливу на учнів;
- потенційні можливості оволодіння гуманістичними поняттями;
- методи і прийоми формування у старшокласників гуманістичних понять.

Навчально-виховний процес є основним фактором оволодіння учнями гуманістичними поняттями. Специфіка методичних прийомів навчання, кваліфікація вчителя, його особисті якості і авторитет, а також ставлення учнів до літератури - все це зумовлює якість оволодіння старшокласниками гуманістичними поняттями. Необхідно, щоб учні навчилися визначати гуманістичні поняття, розкривати їх зміст, оцінювати моральні чи аморальні вчинки літературних героїв.

Процес формування гуманістичних понять включає ряд етапів: спостереження і аналіз на матеріалі окремих епізодів художнього твору моральних колізій, ситуацій; увага до подібних моральних проблем під час аналізу інших творів; виділення найсуттєвіших ознак окремих гуманістичних понять; теоретичне визначення понять; оперування цими поняттями у нових умовах, розширення і поглиблення понять.

Проблема вияву гуманістичної суті літературного твору вже порушувалася в методичних дослідженнях, однак увага зосереджувалася головним чином на розгляді окремих компонентів твору, а авторська позиція, тобто гуманістичне ставлення автора до зображуваного, фактично ігнорувалася.

Психолог Л.Г.Жабицька вважає, що учні справляються з аналізом фактів поведінки героїв і здатні проникнути в типове узагальнення. Їхнє мислення працює тільки в нашаруванні фактів і не зачіпає шару ідейного змісту, виявлення світовідчуження автора, його філософії.

Однак досвід такого прочитання художнього твору, коли в центрі аналізу не лише герої і події, але й позиція автора, його ставлення до зображуваного, ще не став надбанням викладачів літератури в старших класах середньої школи, хоча такий напрям у роботі можна вважати найперспективнішим у плані формування гуманістичних понять, оскільки письменникові постійно притаманна внутрішня орієнтація на гуманістично-емоційний і естетичний вплив на читача.

Вивчення художнього твору повинно ґрунтуватися на принципі єдності змісту і форми, єдності соціального й естетичного аналізу.

Спостереження за роботою вчителів показують, що на уроках літератури здебільшого використовуються методи і прийоми, розраховані на запам'ятовування матеріалу, недостатня увага приділяється методам, які стимулюють почуття і переживання школярів.

Проникнути в художній світ письменника - це означає "заразитися" тими ідеями, думками, почуттями, роздумами і переживаннями, якими сповнений твір. "Почуття - це кров, плоть і серце моральної переконаності, сили духу; без почуття моральність перетворюється на сухі, безбарвні слова, що здатні виховати лицемірів!"*

---

*Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5-ти т. -К.: Рад.школа, 1977. -Т.4. -С.155.

Існує багато факторів, які забезпечують емоційний фон уроку літератури. Перш за все це створення атмосфери колективних переживань, емоційне вживання в текст художнього твору, аналіз найяскравіших уривків, де найповніше виявляється гуманістичний пафос письменника. Істотну роль у створенні емоційного фону уроку відіграє структурування матеріалу.

В усвідомленні старшокласниками гуманістичної спрямованості української літератури значна роль належить урокам-конференціям, урокам-диспутам, урокам-семінарам, оскільки ці організаційні форми уроку літератури відкривають широкі можливості для виявлення самостійності думки, критичності суджень, вираження особистісного ставлення до життєвих явищ. А тому експериментальні уроки будувалися на активній основі, що сприяло підвищенню інтересу до навчання, вихованню уміння аргументовано вмотивовувати свої думки.

На основі дослідження проблеми формування у старшокласників гуманістичних понять засобами української літератури одержані такі результати:

1. Обгрунтовано значимість уроків української літератури для виховання в учнів гуманістичної свідомості.
2. Науково осмислено й апробовано форми, методи і прийоми, які сприяють розумінню старшокласниками гуманістичної суті творів українських письменників і забезпечують високу ефективність уроків літератури.
3. Визначено рівні усвідомлення учнями гуманістичних понять.
4. Теоретично обгрунтовано принципи і прийоми, які сприяють виявленню і усвідомленню учнями гуманістичної спрямованості літературних творів і на цій основі накреслено рекомендації щодо поліпшення викладання української літератури в школі.

З метою визначення ефективності формування у старшокласників

гуманістичних понять на матеріалі української літератури використовувалася система письмових робіт. Ці роботи можна поділити на три групи. Теми письмових робіт I групи формувалися так, що від учнів безпосередньо вимагалася розуміння гуманістичної спрямованості твору чи творчості митця ("Гуманістичні ідеї "Слова о полку Ігоревім", "Гуманістичні мотиви в ліриці Лесі Українки", "Гуманістичний пафос творчості О.Олеся"). Теми письмових робіт II групи лише частково вказували на гуманістичні тенденції ("Краса природи і людей у повісті О.Довженка "Зачарована Десна", "Любіть землю! Любіть працю на землі!", "Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину"). Теми III групі творів безпосередньо не націлювали учнів висвітлювати гуманістичні проблеми ("Героїчний характер образів у поемі Т.Шевченка "Гайдамаки", "Проблема спадкоємності поколінь у романі Г.Тютюнника "Вир", "Жіночі образи в романі Панаса Мирного "Хіба ревуть воли, як ясла повні?"). Це давало можливість простежити закономірності переносу знань, умінь і навичок у нові навчальні ситуації, визначити міру усвідомлення певних гуманістичних понять школярами.

Кількісна характеристика рівнів усвідомлення гуманістичних понять визначалася за формулою:

$$H = \frac{C}{K}$$

де H - рівень усвідомлення цих понять, C - сума одержаних балів, K - кількість показників. Одержаний результат від 1 до 0,6 вважався високим рівнем, від 0,5 до 0,3 - середнім, від 0,2 і нижче - низьким.

Формуючий експеримент показав, що цілеспрямоване формування у старшокласників гуманістичних понять засобами української літератури утверджує в учнів почуття гуманізму і патріотизму. Про це свідчать, насамперед, письмові твори учнів.

Для порівняння зіставимо дві таблиці. У першій з них показано

Українська НА

рівні усвідомлення старшокласниками гуманістичних понять в експериментальних класах (таблиця N2), у другій - у класах, де спеціальної цілеспрямованої роботи в цьому напрямі не проводилося (таблиця N3).

Таблиця N2

Класи	Всього учнів	Рівні усвідомлення гуманістичних понять в експериментальних класах		
		низький	середній	високий
IX	170	43%	49%	8%
X	210	47%	44%	9%
XI	200	49%	44%	7%

Таблиця N3

Класи	Всього учнів	Рівні усвідомлення гуманістичних понять в контрольних класах		
		низький	середній	високий
IX	170	38%	57%	5%
X	210	35%	59%	6%
XI	200	49%	47%	4%

Хід і результати формуючого експерименту дозволяють зробити такі висновки:

Формування у старшокласників гуманістичних понять засобами української літератури залежить перш за все від осмислення учнями

гуманних вчинків і поведінки героїв художніх творів. На свідомість школярів виявляє також вплив яскраво виражена авторська позиція та гуманістичний пафос, яким наповнює письменник свій твір.

Експериментальна робота підтверджує, що рівень усвідомлення учнями гуманістичної спрямованості художніх творів і творчості письменника значною мірою залежить від адекватного літературознавчого і методичного забезпечення уроку літератури, від уміння вчителя дібрати важливий за змістом матеріал, а також і від правильного вибору методів, прийомів і форм навчання, які стимулюють активну розумову діяльність школярів, збагачують їх емоційне сприйняття. Під кутом зору цієї проблеми повинні бути удосконалені і шкільні підручники з літератури, і програми, і посібники для вчителів.

Безсумнівно, проведене дослідження не охоплює всіх аспектів цієї багатопланової проблеми. Назріла необхідність у подальших наукових дослідженнях теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити єдину систему формування в учнів гуманістичних понять за собами літератури, починаючи з п'ятого і закінчуючи одинадцятим класом.

Таким чином, необхідний широкий комплекс заходів, наукових підходів, здатних по-новому поглянути на педагогічний процес, завдання виховання людини з гуманістично спрямованим світоглядом.

Основний зміст дисертації відображено в таких публікаціях автора:

1. Т. Г. Шевченко і Переяславщина // Тези доповідей і повідомлень міжвузівської науково-теоретичної конференції, присвяченої 145-річчю написання "Заповіту" та 150-річчю виходу "Кобзаря". - Переяслав-Хмельницький, 1990. - С. 193-194.

2. Античні мотиви в творчості українських митців // Проблеми розвитку психолого-педагогічної науки у науково-технічній творчості молоді: Збірник наукових праць викладачів та студентів. - Пере-

яслав-Хмельницький, 1992. -С.246-247.

3. Жіноча доля в зображенні Т.Г.Шевченка та передових українських письменників XIX ст. // Тези наукової конференції, присвяченої 150-річчю першого приїзду Тараса Шевченка на Україну. -Канів, 1993. -С.42-43.

4. Леся Українка і сучасність //Тези доповідей та повідомлень міжнародної науково-теоретичної конференції. -Одеса, 1993, -С.26-27.

5. Гуманістичні тенденції творчості Т.Шевченка // Матеріали всеукраїнської науково-теоретичної конференції, присвяченої 150-річчю написання "Заповіту" та 155-річчю виходу "Кобзаря". -Переяслав-Хмельницький, 1995. -С.113-115.

KOZOUBENKO L.   Formation of Humanistic Concepts by
Means of Ukrainian Literature of
Pupils of Secondary Schools (grades 9-11).

The thesis for Candidate's degree in Pedagogicals, Speciality 13.00.02.- Teaching Methods (Ukrainian Literature). The Institute of Pedagogics of the APS of Ukraine, 1995.

The methodical conception and the results of theoretical and experimental researches are to be defended. The regularities of formation of humanistic ^{concepts} by means of Ukrainian literature of pupils of secondary schools (grades 9-11) ^{are proved in this research.} The suggested pedagogical technology improves the quality of literature learning of pupils.

КОЗУБЕНКО Л. Н.

Формирование гуманистических понятий у старшекласников средствами украинской литературы.

Диссертация (рукопись) на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 - методика преподавания (украинской литературы), Институт педагогики АПН Украины, 1995 г.

Защищается методическая концепция и результаты теоретико-экспериментального исследования. Обоснованы закономерности формирования гуманистических понятий у старшекласников средствами украинской литературы. Предложенная в диссертации методика способствует повышению качества преподавания литературы в средней школе.

Ключові слова: формування, гуманізм, спрямованість, добро, справедливість, милосердя.

Підписано до друку 11.09.1995 р. Об. І. І. Формат 60x84 1/16.

Друк офсетний. Тир. 100. Зам. 151. Беззлатно.

ДЮД УДПУ ім. Драгемакова, Київ, Пирогова, 9.

443762

AB 33.152